

EESTI ÕUNASORDID

K. Kask

Käesoleva artikli eesmärgiks on teha Eestis aretatud õunasortide täielik inventuur, mitte aga nende üksikasjalik iseloomustamine. Enamiku kohta on ühes või teises teoses piisav andmestik olemas. Artikli ülesanne on neist tähtsamate kättejuhatamine.

Õun on eestlaste vanim puuvili

Metsõunapuu (*Malus sylvestris* (L.) Mill.) on Eesti loodusliku floora puuliik, mis on omane läänesaartele, eriti Saaremaale, Lõuna-Hiiumaale ja Muhumaale. Harva esineb ka mandril, rohkem lääneosas kuni Tallinn-Sindi jooneni ja kaguosas Võrumaal (V. Masingu koostatud kaart *Eesti NSV atlases*, 1979, lk. 18). Metsõunapuu on ohustatud liik, sest suuremad puud raiutakse maha ja noored kasvavad pikkamisi (Eichwald, 1956).

Maailma ühe põhjalikuma õunapuude monograafia autor V. Langenfelds on avaldanud metsõunapuu tüüpseendi, mille näidist säilitatakse Läti Ülikooli Herbaariumis Riias (Langenfelds, 1991).

Õun oli ainus puuvili, mida muistsed eestlased tundsid juba enne sakslaste sissetungi 13. sajandil. Etnograaf Ants Viires (1975) toob selle tõenduseks õuna läänemeresoome keelte vanad nimetused, mis keeleteadlaste arvates kõik kokku kuuluvad: põhjaeesti *õun*, lõunaeesti *ubin*, soome ja karjala *omena*, vadja *õun*, liivi *umar*. Et õunapuu oli Eestis tuntud, seda näib kinnitavat ka Harju-Jaani kihelkonnas Perilas esinenud küla nimi Aunapo (õunapuu), mis on märgitud Taani Hindamisraamatusse 1241. a. ja mille olid kirja pannud aastail 1219...1220 eestlasi ristunud preestrid (Jaama, 1985).

Metsõunapuu oli vanasti Eestis tõenäoliselt üsna levinud puu. Muhu kohta on teada 18. sajandist, et õunu just sigade söötmiseks olevat kasutatud (Fischer, 1791, siin tsiteeritud Viirese, 1975, järgi). Kirjanik August Kitzbergi "Ühe vana "tuuletallaja" noorpõlve mälestustes" olid tema lapsepõlves 1860ndail metsõunapuu kibe-mõrudad viljad talvel aidas kivikõvaks lastud külmuda; kui nad siis ära sulasid, olid nad ütlemata head magusat vett täis, mis maitses nagu magushapu vein. Olgu öeldud veel sedagi, et metsõunapuu puit oli hinnatud tarbepuu, eriti saartele iseloomulike pukktuulikute ehitamisel: neist tehti kõik hammasrattad, ta oli hea ka libedasti jooksvaks kangasüstikuks ja hõõvlipakuks, sest ta oli *kulumise vastu kui vask, mis lantsis puhas alt* (Toomessalu, 1969). Tuuliku hammaste tarvis osteti õunapuud ka teiste käest, kui endal polnud. Kuivatatud õunapuulehtedest ja -koorest saadi punast või kollast riidevärvi (Viires, 1975).

Millal Eestis õunapuid kodu juures kasvatama hakati, selle kohta täit selgust ei ole. 1267. ja 1286. aastast ja kahest järgnevast sajandist on aedade olemasolu kohta teateid ainult linnadest (peamiselt Tallinnast) ja nende juures asuvatest kloostritest, kuid viljapuid seal veel mainitud ei ole. Alles 16. sajandist on andmeid viljapuude kasvatamisest Saare, Kudina ja Rääbise mõisas, järgneval sajandil on andmeid suurtest aedadest Kolga mõisas, kus 418 kirsipuu kõrval oli ka 72 õuna- ja 5 pirnipuud; Läänemaal Pühalepa mõisas olnud samal ajal 147 noort ja vana õunapuud (lähemalt vt.: Jaama, 1985).

Aedõunapuu (*M. domestica* Borkh.) sordid, mida siin kasvatati, olid kõik sisse toodud. 1883. a. loetleb J. Klinge 340 Baltimaadel kasvatatavat õunasorti (Eichwald, 1956).

Sordiaretusest

Kohapealse sordiaretuse algust võiks tähistada 18. sajandiga, kuhu ulatuvat sortide 'Tallinna pirnõun' ja 'Suislepp' saamisloogu (Aamisepp, 1939; Eesti pomoloogia, 1970; Kask, 1984). 'Liivi sibulõuna' ja 'Valge klaarõuna' aretusloogu (Kask, 1987) näib olevat põhjust seostada rohkem Lätimaa praeguse territooriumiga, kuigi 'Valge klaarõuna' ühes prantsuskeelses nimevariandis esineb Tallinna tolleaegne nimi Reval. Hupel (1777) iseloomustab meil olevaid ilusaid klaare õunu, mis täisküpselt on läbini mahlased,

suurepärase maitsega ja peaaegu läbipaistvad, nagu oleksid nad kõva külma käes olnud. J. Aamisepp (1939) arvab siiski, et meil pole täit õigust 'Valget klaarõuna' oma originaalsordiks tunnistada.

Ka 'Liivi kuldreneti' päritolu suhtes on püütud osutada Eestile. Läti nüüdisaja pomoloogid on 'Liivi kuldreneti' suhtes üsna üksmeelsed, et see nende sort olevat. Kaldun siiski arvama, et Julius Aamisepp (1939) oma väga kaalukas uurimuses näib olevat tõestanud, et tegemist on Lääne-Euroopa sordiga, mille nimi originaalkujul on 'Goldgelbe Sommer Renette'.

Kui andmed esimeste õunasortide kohta on suuresti oletuslikud, siis 'Treboux seemiku' (algkujul 'Treboux Sämling') aretaja on kindlasti teada. Selleks on Pärnu Poeglaste Gümnaasiumis 40 aastat prantsuse keelt õpetanud, kuid Šveitsis (Genfis) sündinud ja hariduse saanud Jules Treboux (eluaastad 1834...1915).

Järgmise, kindlalt Eesti päritoluga õunasordi 'Paide taliõuna' aretaja on aga teadmata (Aamisepp, 1939). Mõlema viimati nimetatud sordi aretuse algus langeb eelmise sajandi teise poole.

Aretajate lähem käsitletu jääb ühe edaspidise artikli ülesandeks. Siinkohal märgin vaid nende innukate meeste nimed, kes on saavutanud suuremat edu õunasortide aretamisel: Julius Aamisepp (1883...1950), Jaan Raeda (1876...1955), Aleksander Lange (1879...1947), Otto Kramer (1883...1972) ja Jaan Kivistik (1893...1967). Neist ühegi põhitööks ei olnud viljapuude aretamine.

Kutseline õunapuaretus algas pärast Teist maailmasõda, mil Lõuna-Viljandimaal Karksi-Nuia lähedal rajati 1945. a. uurimisasutus, mis praegu kannab Polli katsejaama nime. Seal töötas kõigi aegade Eesti edukaim õunaaretaja Aleksander Siimon (1900...1970). Praegu jätkab seda tööd käesoleva artikli autor.

Harjumaal Kuivajõel Karla külas oma Roogoja kodutalus aretab õunasorte ka Uno Kivistik (s. 1932): kaua aega tegi ta aretustööd kolhoositöö kõrvalt, viimased 15 aastat on ta aga isemajandav aretaja (praegu on peamiseks aretusobjektiks elulõng). U. Kivistiku õunaaretised ei ole ametlikku tunnustust veel leidnud.

Sortide loetelu

Sordid on käesolevasse nimestikku võetud autoritunnistuse olemasolul või mingi muu ametliku tunnustamise alusel. Viimaseks on sortide võtmine riiklikku sordivõrdlusse, millest on aretajale teatatud kirjalikult (varemalt: Nõukogude Liidu Riikliku Põllumajanduskultuuride Sordivõrdluskatsete Inspektuuri poolt); need sordid tegelikult ka istutati katsesse ja nende katsetulemuste kohta on olemas pikaajaline korrektne aruandlus. Ka sordi arvamine meie vabariigi põllumajandusministeeriumi käskkirjaga standard-, rajoonitud või ametlikult kasvatamiseks soovitatud sortide nimekirja on üheks kriteeriumiks sordi tunnustamisel.

Võib ju vaielda, kas alljärgnev Eesti õunasortide nimestik on ikka täielik, sest paljud nime saanud aretised on siit välja jäetud. Arvan siiski, et minu poolt seatud kriteeriumid on sobivad piiri tõmbamiseks ametliku tunnustusega sortide ja ilma tunnustusega aretiste vahele. Välja on jäänud näiteks 'Lembitu', mille üks autor on käesoleva artikli kirjutaja. Siinkohal pean vajalikuks mõningaid kommentaare, ka hinnangu andmist sortide perspektiivi kohta. Iga sordi juures on kirjanduse viited, kust võib leida olulisemat teavet.

'**Aamisepp 14**'. Aretanud on Julius Aamisepp Jõgeva Sordiaretusjaamas. Aretuse algus 1921. Pärineb 'Valge klaarõuna' vabast tolmlemisest saadud seemnest. Lähedane lähte- vanemale, kuid õun säilib mõnevõrra kauem ja tema töötlemisomadused on halvemad. Ei ole näha väljavaateid tema kasvatamiseks. Esineb ainult üksikute puudena (Siimon, 1952; Eesti pomoloogia, 1970; Kask, 1984).

'**Aia ilu**'. Aretanud Aleksander Siimon Pollis. Aretuse algus 1945. Lähte- vanem ei ole teada, selleks on peetud 'Antonovkat' (aretaja seisukoht) või 'Borovinkat' (aretuse alguses osalenud J. Palgi seisukoht). Nõukogude Liidu ajal sai autoritunnistuse nr. 736, välja antud 20. 03. 1963. Kuulus 1957...1967 Eesti viljapuude standardsortimendi perspektiivsortide rühma. Kuigi õun on ilus ja väga heade töötlemisomadustega ning puu saagikas, ei ole tal

vilja lühikese säilimisaja tõttu perspektiivi, välja arvatud tööstusele kompotiõuna kasvatamine (Eesti pomoloogia, 1970; Mägi, 1975; Kask, 1984).

‘Banaanõun’. Aretanud Aleksander Siimon Pollis. Aretuse algus 1947, mil ristati ‘Streifling Herbst’ (‘Sügisjoonik’) ja ‘Wealthy’. Talveõrnuse tõttu perspektiivi ei ole (Kask, 1984).

‘Eleegia’. Aretanud Aleksander Siimon Pollis. Aretuse algus 1947; ‘Treboux seemiku’ vabatoimlemise järglane. Talveõrnuse tõttu perspektiivi ei ole (Kask, 1984).

‘Eva kuld’. Sordi päritolu on lahtine, pole isegi täit kindlust, kas ta on Eesti sort. Levima hakkas ta Võrumaal 1930ndatel aastatel. Kuulub aastast 1985 Eestis ametlikult kasvatamiseks soovitatud sortide nimestikku. Väga ilusa kattevärvusega ja ühtlase kujuga õun on hilissügisese tarbimisajaga, omapärase vürtsika maitsega. Puu on keskpärase saagikusega, haigustele võrdlemisi vastupidav, talvekindlus alla keskmist. Meil seni vähetähtis sort (Kivistik jt., 1973; Kask, 1990, 1992).

‘Kaja’. Aretanud Aleksander Siimon Pollis. Aretuse algus 1947, mil ristati ‘Liivi kuldrenett’ ja ‘Suislepp’. Kuulus 1961...1967 Eesti viljapuude standardsortimendi perspektiivsortide rühma. Õun on maitsev, varasügisese tarbimisajaga. Puu on talvetingimuste suhtes õrnavõitu, mistõttu on vähe väljavaateid tema laialdasemaks kasvatamiseks (Eesti pomoloogia, 1970; Mägi, 1975; Kask, 1984).

‘Karksi’. Päritolu on täpsete andmete puudumise tõttu seni lahtine. Levima hakkas ta Eestis enne Teist maailmasõda. 1989. aastast kuulub ta Eestis ametlikult kasvatamiseks soovitatud sortide nimestikku. Talisort, sobib lauaõunaks, kompoti ja mahla valmistamiseks (Univer, 1974; Mägi, 1975; Kask, 1984).

‘Kiir’. Aretanud Aleksander Siimon Pollis. Aretuse algus 1947. ‘Suislepa’ vabatoimlemise seemik. Autoritunnistus nr. 735 on välja antud 20.03.1963 Moskvas. Kuulus 1957...1967 Eesti viljapuude standardsortimendi perspektiivsortide rühma. Õun on ilus ja väga maitsev, varasügisese tarbimisajaga. Puu aga on halva konstruktsiooniga. Tema perspektiiv piirdub aiandusentusiastide aedades kasvatamisega (Eesti pomoloogia, 1970; Mägi 1975; Kask, 1984).

‘Koidurennett’. Sordi aretas Aleksander Lange 1920ndatel aastatel oma kodutalus Tähtvere vallas. ‘Liivi sibulõuna’ seemik. Kuulus 1957...1961 Eesti viljapuude standardsortimendi perspektiivsortide rühma. Õun on väheldane, ahvatlevat välimust pole, kuid sobib kõrgema sordi mahla tegemiseks. Puu on nõrgema kasvuga, väga saagikas (Eesti pomoloogia, 1970; Kask, 1984).

‘Koit’. Aretanud Aleksander Siimon Pollis. Aretuse algus 1947. ‘Suislepa’ vabatoimlemise seemik. Autoritunnistus nr. 1305 on välja antud 15.01.1971 Moskvas. Kuulus 1961...1967 Eesti viljapuude standardsortimendi perspektiivsortide rühma, seejärel rajooni kodus aedades kasvatamiseks kuni 1971. aastani. On 1985. a. alates jälle Eestis kasvatamiseks soovitatud sortide nimestikus. Õun on väga ilus ja maitsev. Puu on tugevakasvuline, hakkab hilja vilja kandma ja on tugevasti perioodilise saagikandmisega (Eesti pomoloogia, 1970; Mägi 1975; Univer, 1981; Kask, 1984, 1990, 1992).

‘Krameri tuviõun’. Sordi aretas Otto Kramer 1930ndatel aastatel Tallinnas oma koduaias. ‘Leedu pepini’ vabatoimlemise seemik. Autoritunnistus nr. 1617 on välja antud 31.05.1962 Moskvas. Kuulus 1951...1966 Eesti viljapuude standardsortimendi perspektiivsortide rühma ja alates 1972. a. jälle Eestis kasvatamiseks soovitatud sortide nimestikku. Õun on üsna ilusa välimusega, maitsev ja sobib esimese sordi mahla valmistamiseks. Puu on keskmise kasvuga, varajase viljakandealgusega ja saagikas (Siimon, 1955; Eesti pomoloogia, 1970; Mägi, 1975; Kask, 1984, 1991, 1992).

‘Lemmikõun’. Aretanud Aleksander Siimon Pollis. Aretuse algus 1946, mil ristati ‘Antonovka’ ja ‘Åkerö’. Vähesse saagikusega, keskmisest väiksema talvekindluse ja keskpärase maitse tõttu ei ole see talveõun perspektiivne (Kask, 1984).

‘Maimu’. Aretanud Aleksander Siimon Pollis. Aretuse algus 1947, mil ristati ‘Streifling Herbst’ (‘Sügisjoonik’) ja ‘Wealthy’. Keskpärase maitse (varajane taliõun) ja keskpärase saagikuse tõttu tal arvestatavat perspektiivi ei ole (Kask, 1984).

'Meelis'. Aretanud Aleksander Siimon Pollis. Aretuse algus 1946, mil ristati 'Borovinka' ja 'Tallinna pirnõun'. Kuulus 1957...1972 Eesti viljapuude standardsortimenti (aastani 1967 perspektiivsordina). Talvise tarbimisajaga õunad on üsna suured ja ilusad, kuid keskpärase maitsega; sobivad esimese sordi mahla tegemiseks. Võra on laialivalguv ja habraste okstega. Arvan, et ei ole perspektiivi sordi laialdasemaks kasvatamiseks (Eesti pomoloogia, 1970; Mägi, 1975; Kask, 1984, 1992).

'Paide taliõuna' täpsem päritolu on lahtine, kuid ollakse kindlad, et emapuu kasvas Paides Pikk t. 49, kus hävis Teise maailmasõja päevil üle 80 aasta vanuses. Kuulus 1938...1985 Eesti viljapuude standardsortimenti või ametlikult kasvatamiseks soovitatud sortide nimestikku. Õun on ilus ja maitsev (paljude jaoks siiski liiga teravalt hapu). Puud on saagikad ainult kitsas piirkonnas Paide ümbruses, Konuveres ja mõnel pool mujal. Arvatavasti ei saavuta sort enam kunagi seda osatähtsust, mis tal oli käesoleva sajandi keskpaigas. 'Paide taliõun' oli ametlikult kasvatamiseks soovitatud ja levinud sort ka Lätis kuni 1978. aastani (Aamisepp, 1939; Siimon, 1955; Eesti pomoloogia, 1970; Mägi, 1975; Kask, 1984, 1992).

'Polli kaunitar'. Aretanud Aleksander Siimon Pollis. Aretuse algus 1946, mil ristati 'Antonovka' ja 'Åkerö', kuulus 1957...1967 Eesti viljapuude standardsortimendi perspektiivsordide rühma. Õun on rohekas- või valkjaskollane, ilma kattevärvita, talvise tarbimisajaga, maitset meenutab 'Antonovkat', töötlemisomadustelt kehvapoolne. Puu on võrdlemisi tugevakasvuline, saagikas. Kuna ta vili on lähedane 'Sidrunkollasele taliõunale', siis ei ole tekkinud huvi tema kasvatamise vastu (Eesti pomoloogia, 1970; Kask, 1984).

'Põltsamaa taliõuna' aretuslugu on teadmata. Teda ei käsitle ka J. Aamisepp (1939) oma "Ajaloolises ülevaates meie õunapuusortide päritolust", mis on imekspandav, sest algpuu olevat kasvatatud seemnest tõenäoliselt juba 1920. a. paiku ning 1930. aastail levitas teda ETK Põltsamaa puukool. Kuulub aastast 1946 Eestis ametlikult kasvatamiseks soovitatud sortide nimestikku, sellest esimesed kümme aastat perspektiivsordina. Sõjajärgsetel aastakümnetel sai ta hinnatud sordiks Lätis, Leedus ja Leningradi oblastis. Õun on väga maitsev ja sobib kõrgema sordi mahla valmistamiseks. Puu on tugevakasvuline ja võib anda rekordsaake, kuid kannab enamasti perioodiliselt. Suurimaks puuduseks on tugeva korkkoekihi tekkimine paljudele (või koguni enamikule) viljadele, mis moonutab niigi ebakorrapäraselt viljakuju ja teeb ilusa kaubaõuna väljatuleku väga väikeseks. Arvan, et sordi osatähtsus hakkab oluliselt vähenema (Siimon, 1955; Eesti pomoloogia, 1970; Mägi, 1975; Kask, 1984, 1991, 1992).

'Raeda 1003'. Aretanud Jaan Raeda Harjumaal Rae vallas, kus ta ristis 'Streifling Herbsti' ('Sügisjooknik') ja 'Lord Suffieldi'. See sügisese valmimisajaga sort oli 1951...1957 Eesti viljapuude standardsortimendi perspektiivsordide rühmas. Sorti tasub mainida ainult ajaloolisest seisukohast (Siimon, 1952, 1955; Kask, 1984).

'Raeda 1048'. Aretaja sama mis eelmisel. Hilissügisese tarbimisajaga sort on saanud 'Antonovka' ja 'Wealthy' ristamisest. Kuulus 1951...1957 Eesti viljapuude standard-sortimendi perspektiivsordide rühma. Sorti tasub mainida ainult ajaloolisest seisukohast (Siimon, 1952, 1955; Kask, 1984).

'Raeda 1076'. Aretaja sama mis kahel eelmisel. 'Treboux Sämlingi' ja 'Leedu pepini' ristand. Talisort. Kuulus 1951...1957 Eesti viljapuude standardsortimendi perspektiivsordide rühma. Sorti tasub mainida ainult ajaloolisest seisukohast (Siimon, 1952, 1955; Kask, 1984).

'Raeda suviõun'. Aretanud Jaan Raeda Harjumaal Rae vallas. 1930. a. paiku ristati 'Martsipan' ja 'Steifling Herbst' ('Sügisjooknik'). Kuulus 1957...1967 Eesti viljapuude standardsortimendi perspektiivsordide rühma. Hiljem pole olulist tähelepanu leidnud (Siimon, 1952; Eesti pomoloogia, 1970; Kask, 1984).

'Rusikaõun'. Aretanud Jaan Raeda. See sügissort pärineb teadmata sordi seemnest. Kuulus 1951...1961 Eesti viljapuude standardsortimendi perspektiivsordide rühma. Sorti tasub mainida ainult ajaloolisest seisukohast (Eesti pomoloogia, 1970; Kask, 1984).

'Roogoja'. Aretanud Jaan Kivistik Harjumaal Kuivajõel Karla külas Roogoja talus. Lähtevanemad on teadmata. See sügisõun istutati 1966. a. sordivõrdlusesse Lõuna-Eesti (Rõhu) sordikatsepunktis. Sorti tasub mainida ainult ajaloolisest seisukohast (Kask, 1984).

‘Sidrunkollane taliõun’. Aretanud Aleksander Siimon Pollis. Aretuse algus 1946, mil ristati ‘Antonovka’ ja ‘Åkerö’. Autoritunnistus nr. 738 on välja antud 20. 03. 1963 Moskvast. Kuulub Eestis ametlikult kasvatamiseks soovitatud sortide nimestikku aastast 1957 (esimesed 10 aastat perspektiivsortide rühmas). Ilma kattevärvuseta õunad on suhteliselt suured, keskpärase maitsega, mahla valmistamiseks liiga hapud ja kompoti valmistamiseks ebasobivad (maitse alla keskmise). Puu on hõreda võraga, kuid väga tugeva kasvuga kõrgusesse ja laiuti. Arvan, et sordi osatähtsus hakkab järsult langema (Eesti pomoloogia, 1970; Mägi, 1975; Kask, 1984, 1991, 1992).

‘Suislepp’. Eestis aretatud nn. rahvaselektisioonisort, mille aretuslugu on teadmata, kuid mille aretuskohtaks arvatakse Suislepa mõis 18. sajandil. Kuulub Eestis kasvatamiseks soovitatud sortide nimestikku selle ametlikust kehtestamisest alates 1938 (sel ajal nimetati standardsortimendiks). Tegelikult on ta Eestis ammu olnud kasvatamiseks soovitatud sortide nimestikus. Ta on üldse kõige laiema levikuga Eesti sort: Lätis, Ukrainas, Gruusias, Kasahstanis, Kõrgõzstanis on ta olnud rajoonitud sort. Sotšis asuvas Mägipuuviljanduse ja Lillekasvatuse TU Instituudis on teda lähtevanemana kasutatud paljude uute sortide väljaaretamisel (Moskalenko, 1988). Õuna ilus värv ja suurepärase maitse (ta on kauasäiliv suvisort) on jätkuva huvi põhjuseks tema kasvatamisel, hoolimata puudustest, nt. teravalt perioodiline viljakandmine, vastuvõtlikkus viljapuu-seenvähile, nakatumine kärntõppe ja puuviljamädanikku (Aamisepp, 1939; Siimon, 1955; Eesti pomoloogia, 1970; Mägi, 1975; Kask, 1984, 1990, 1992).

‘Sõstraroosa’. Aretanud Jaan Jürgenson Harjumaal Kuivajõel Karla külas. Teadmata päritoluga seemik. 1930ndail aastail paljundas ja levitas seda sordi aretaja poeg Jaan Raeda. Kuulus 1957...1981 Eestis ametlikult kasvatamiseks soovitatud (standard)sortide nimestikku (esimesed kümme aastat perspektiivsortide rühmas). Tema varasügisese valmimisajaga väga ilusad õunad on magusad. Puu hakkab hilja vilja kandma, kuid on siis ‘Valge klaarõuna’ saagi tasemel. Erilist populaarsust ei näi sort omavat (Siimon, 1952, 1955; Eesti pomoloogia, 1970; Mägi, 1975; Kask, 1984).

‘Sügisdessert’. Aretanud Aleksander Siimon Pollis. Aretuse algus 1946, mil ristati ‘Antonovka’ ja ‘Wealthy’. Autoritunnistus on välja antud 20. 03. 1963 Moskvast. Kuulub aastast 1957 Eestis ametlikult kasvatamiseks soovitatud (standard)sortide nimestikku (esimesed kümme aastat perspektiivsortide rühmas). Õunte headus kõigub aastati. Headel aastatel on suurt huvi äratanud Läti, Leedu ja Soome viljapuusortide kollektsioonadeades. Tõenäoliselt jääb meil oluliseks sügissordiks veel pikemat aega (Eesti pomoloogia, 1970; Mägi, 1975; Kask, 1984, 1990, 1992).

‘Talipirnõuna’ päritolu on lahtine. Pole isegi kindel, kas ta on Eesti sort. Kuulus 1957...1961 Eesti viljapuude standardsortimendi perspektiivsortide rühma. Ta levis vähe ja vaevalt on tal tulevikuski erilist perspektiivi (Eesti pomoloogia, 1970; Kask, 1984).

‘Tallinna pirnõuna’ peetakse Eestis 18. sajandil aretatud sordiks. Eestis on teda kasvatamiseks soovitatud juba ammu; 1938. a. võeti ta meie esimesse ametlikku standard-sortimenti, kus ta püsis kuni 1966. a. lõpuni. Ka edaspidi on ta jäänud populaarseks magusamaitselikuks suvisordiks. Sort on olnud üsna laialdase levikuga – teda on rajoonitud kasvatamiseks Lätis (aastani 1978) ja Kaliningradi oblastis, kuid tuntud on ta olnud mujalgi (Grebniński, 1906; Aamisepp, 1939; Siimon, 1955; Eesti pomoloogia, 1970; Kask, 1984).

‘Talvenauding’. Aretanud Aleksander Siimon Pollis. Aretuse algus 1946, mil ristati ‘Åkerö’ ja ‘Streifling Herbst’ (‘Sügisjoonik’). Autoritunnistus nr. 737 on välja antud 20. 03. 1963 Moskvast. Kuulub 1957. aastast Eestis ametlikult kasvatamiseks soovitatud (standard) sortide nimestikku (esimesed kümme aastat perspektiivsortide rühmas). Õunte ilus värv ja hea maitse, puu hea saagikus ning vähene kärntõvenakkus on teinud ta Eesti kõige hinnatuma õunasordi. 1982. aastast kuulub ta ka Lätis ametlikult soovitatud sortide nimestikku ning Leedu sortimenti 1984. aastast (Eesti pomoloogia, 1970; Mägi, 1975; Kask, 1984, 1991, 1992).

‘Tellissaare’. Aretajaks on Jaan Tellissaar, kes oli talunik Pilistveres (Viljandimaal). Aretus toimus aastatel 1920...1930. Lähtevanemad on teadmata. Kuulub aastast 1957 Eestis ametlikult kasvatamiseks soovitatud sortide nimestikku. Üllataval viisil on saanud populaarseks sordiks meist lõuna pool: 1975 võeti Lätis, 1979 Leedus, 1981 (või koguni

1979) Bresti oblastis, 1988 Kaliningradi oblastis, 1989 Leningradi ja Pihkva oblastis ametlikult kasvatamiseks soovitatud (rajoonitud) sortide nimestikku. Levib ka Altai krais (Eesti pomoloogia, 1970; Mägi, 1975; Kask, 1984, 1991, 1992).

‘Treboux Sämling’ (Trebuu seemik). Aretaja on Pärnu Poeglaste Gümnaasiumi prantsuse keele õpetaja Jules Treboux, kes eelmise sajandi teisel poolel kasvatas selle arvatavasti juhusliku päritoluga õunaseemnest. Rahvapäraselt tuntud ‘Lambanina’ nime all. Sordi võõrapärane nimi ei meeldinud juba enne sõda Julius Aamiseppale, kes soovitas, et sort saaks eesti nime. Nii ongi ta viiekümnendatest aastatest alates meil käibel **‘Pärnu tuviõuna’** nime all. Sort on juba tsaariajast alates levinud ka Lätis, Leedus ja Krasnodari krais ikka oma originaalnime all (teine sõna seemik siiski tõlkevariandis). Eestis kuulus 1938...1982 ametlikult kasvatamiseks soovitatud (standard)sortide nimestikku. Peamiselt talveõrnuse tõttu on selle sügissordi kasvatamine meil tugevasti vähenenud (Aamisepp, 1939; Siimon, 1955; Eesti pomoloogia, 1970; Kask, 1984, 1992; Mägi, 1975). Emapuu kunagine asukoht Pärnus Aia 21 on tähistatud mälestustahvliga; puu ise hävis 1939/40. a. karmil talvel.

‘Tiina’. Aretajad on Aleksander Siimon (85 % autorlusest) ja Kalju Kask (15 %). Aretuse algus 1947, mil ristati ‘Streifling Herbst’ (‘Sügisjoonik’) ja ‘Liivi kuldrenett’. Kuulub aastast 1985 Eestis ametlikult kasvatamiseks soovitatud sortide nimestikku. Lätis on ta isegi populaarsem sort kui meil. Peamine huvi tema kasvatamiseks on magusamaitseline jaanuarini säiliv ilus õun (Kask, 1975, 1984, 1990, 1992).

‘Vahur’. Aretaja on Aleksander Siimon. Aretuse algus 1947. ‘Antonovka’ vabatolmlemise seemik. Kuulub aastast 1985 Eestis ametlikult kasvatamiseks soovitatud sortide nimestikku. Sügise tarbimisajaga õun on enamasti kattevärvita, rohekaskollane või roheline, aastati muutliku maitseheadusega. Puu on saagikas, ilma terava perioodilisuseta, talve- ja ka võrdlemisi haiguskindel. Seni pole ta märgatavat populaarsust saavutanud (Kask, 1984, 1990, 1992).

‘Vambola’. Aretaja ei ole kindlalt teada (A. Siimon märgib *Eesti pomoloogias*, et aretajaks on Tikerpuu Valgas). Aretusaeg võis olla käesoleva sajandi teisel ja kolmandal aastakümnel. Kuulus 1957...1961 Eesti viljapuude standardsortimendi perspektiivsortide rühma. Teda ei ole kunagi märkimisväärset hulgal kasvatatud ja tõenäoliselt ei ole tal ka tulevikus perspektiivi (Eesti pomoloogia, 1970; Mägi, 1975; Kask, 1984).

Lõppmärkus

Ametliku tunnustusega Eestis aretatud sorte on kokku 35. Mõne üksiku suhtes on kahtlusi tema tegeliku aretusloo kohta. Seepärast ei pruugi siin toodud arvu pidada täiesti täpseks.

Võidakse muidugi ette heita, miks on sordid valitud just siin esitatud printsiibi järgi. Näiteks: miks ei ole siia võetud neid nime saanud aretisi, mille kohta on kirjanduses avaldatud küllaltki põhjalikke iseloomustusi (‘Lembitu’, ‘Tarvastu renett’ jt.). Käesolevas artiklis ei välista autor alternatiivse nimistu koostamise võimalust, siin on tehtud valik isiklikest põhimõtetest lähtudes. Kahju on siiski jätta osutamata õunapuuvormile ‘Rae ime’, mis oma kroonlehtedeta õite ja seemneteta vilja tõttu pakub huvi ka botaanikutele (Eichwald, 1956; Siimon, 1952, 1955; Eesti pomoloogia, 1970).

Et saada loetletud õunasortide omadustest paremat ülevaadet, on järgnevalt toodud kaks [tabelit](#).

Tabel 1. Eesti paremate taliõunasortide saagid 'Antonovka' seemikalusel, Lõuna-Eesti (Rõhu) sordikatsepunktis 1986...1994, T. Siimiskeri andmeil
Yield of the best apple winter cultivars on the 'Antonovka' seedling rootstock, at the South-Estonian Cultivar Testing Farm 1986...1994, by
T. Siimisker

Sort Cultivar	Istutamise aasta Year of planting	Saak kg puu kohta / Yield per tree, kg							Kokku All together	Õuna mass g ¹ Apple mass, g ¹	Kärntõvest kahjustatud lehtede % ² Scab infected leaves, % ²
		1986...88 Kokku All together	1989	1990	1991	1992	1993	1994			
'Karksi'	1984	3,0	60,5	3,0	37,1	55,1	51,8	14,9	222,4	140	1
'Sidrunkollane taliõun'	1983	8,6	69,8	1,0	26,2	13,1	94,0	1,0	213,7	136	51
'Talvenauding' (pookealuste katses)	1983	15,8	92,4	3,9	82,3	56,8	72,9	16,7	340,8	97	4
'Talvenauding'	1983	12,0	72,6	1,7	74,6	53,9	69,1	10,8	294,7	106	5
"	1984	3,9	50,5	3,4	56,4	52,4	53,8	23,7	244,1	99	3
"	1985	0,3	25,9	0,1	24,3	42,8	30,1	44,3	167,8	111	2
"	1986			4,6	4,9	18,8	13,9	40,3	82,5	120	0
'Tellissaare' (pookealuste katses)	1983	16,7	101,0	1,1	40,0	17,3	132,5	0,3	308,9	105	55
'Tellissaare'	1985	1,5	33,4	4,8	33,0	18,1	95,6	5,5	191,9	107	29
'Antonovka'	1985	1,2	33,9	1,1	28,0	16,5	59,6	37,8	178,1	137	2

¹ 1989...1994 keskmine / Mean of 1989...1994

² 1987, 1989 ja 1991 keskmine / Mean of 1987, 1989 and 1991

Tabel 2. Eestis aretatud õunasortide vilja mass ja keemiline koostis (protsentides toormassist aastate keskmisena) Polli katsejaama keemialabori (K. Kelt) andmetel 1947. a. alates / Apple fruit mass and chemical composition of cultivars of Estonian origin, according to analyses of the Polli Experimental Station (K. Kelt), beginning from 1947

Sort Cultivar	Analüüsi- aastate arv Number of years	Mass g Mass g	Mahla kuivain% Dry matter of juice %	Happed % Acids %	Redutseeruva suhkru % Reducing sugars %	Sahharoos % Sucrose %	Suhkur kokku % All sugars %	Suhkru ja happe suhe Sugar/acid ratio	C-vitamiin mg/100 g Vitamin C mg per 100g
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
'Aamisepa 14'	3	84	11,5	0,98	6,3	0,9	7,2	7,3	17
'Aia ilu'	17	165	11,9	1,0	6,6	2,0	8,6	8,6	16
'Banaanõun'	9	86	13,4	0,5	7,6	1,5	9,1	18	12
'Eleegia'	5	85	13,2	0,68	7,4	2,0	9,4	14	12
'Eva kuld'	1	100	12,8	0,74	7,8	4,1	11,9	16	9
'Kaja'	15	97	11,5	0,76	6,3	2,3	8,6	11	8
'Karksi'	9	114	11,7	0,90	7,4	0,9	8,3	9	18
'Kiir'	12	87	12,4	0,72	7,2	2,6	9,8	14	11
'Koidurenett'	6	78	12,2	0,80	7,4	1,6	9,0	11	10
'Koit'	17	104	12,4	0,78	6,7	2,0	8,7	11	12
'Krameri tuviõun'	6	102	11,1	0,42	7,6	1,5	9,1	22	7
'Lemmikõun'	9	94	12,4	1,10	6,7	1,8	8,5	7,7	14
'Maimu'	12	102	13,0	0,77	7,3	1,3	8,6	11	10
'Meelis'	18	104	10,9	0,68	7,8	1,5	9,3	14	13
'Paide taliõun'	29	70	13,6	0,87	7,0	2,4	9,4	11	14
'Polli kaunitar'	13	96	12,0	1,0	6,6	2,5	9,1	9,1	10
'Põltsamaa taliõun'	24	90	13,2	0,66	7,8	1,8	9,6	14	10
'Raeda taliõun'	5	72	11,9	0,29	7,4	2,8	10,2	35	11

Tabel 2 järg

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
'Raeda 1048'	4	115	12,6	1,29	7,9	1,8	9,7	7,5	16
'Roogoja'	3	112	12,7	1,36	6,2	2,8	9,0	6,6	18
'Rusikaõun'	2	154	11,7	1,17	7,3	1,9	9,2	7,8	16
'Sidrunkollane taliõun'	21	113	11,4	0,83	7,0	1,1	8,1	9,8	11
'Suislepp'	14	65	12,7	0,79	6,6	3,2	9,8	12	15
'Sõstrarroosa'	6	81	13,2	0,16	6,7	3,9	10,6	66	16
'Sügisdessert'	18	109	12,5	0,53	7,1	2,3	9,4	18	8
'Talipirnõun'	7	75	14,6	0,21	9,9	1,2	11,1	53	8
'Tallinna pirnõun'	16	66	13,6	0,36	7,6	2,2	9,8	27	17
'Talvenauding'	29	87	13,2	0,90	7,2	1,9	9,1	10	16
'Tellissaare'	31	79	12,5	0,77	6,4	2,1	8,5	11	26
'Tiina'	18	112	11,7	0,33	7,0	1,5	8,5	26	7
'Treboux Sämling'	16	87	12,8	0,71	6,9	2,5	9,4	13	15
'Vahur'	11	102	11,5	0,76	6,5	2,4	8,9	12	11
'Vambola'	9	116	11,4	0,72	6,4	1,5	7,9	11	10

Kirjandus

- Aamisepp, J. Ajalooline ülevaade meie õunapuusortide päritolust. – Pomoloogia Komisjoni aastaraamat I. – Tln., Eesti Aianduse-Mesinduse Kesksekselts, lk. 18...38, 1939.
- Eesti pomoloogia. Aut.: A. Siimon, J. Eslon, A. Jaama, J. Parksepp, M. Liias, J. Kerdi, G. Hansman (koostaja). – Tln., 1970. – 504 lk.
- Eishwald, K. Perekond õunapuud – *Malus* Mill. – Rmt.-s: Eesti NSV flora II. – Tln., lk. 228...238, 1956.
- Grebnitski: Гребницкий А. С. (ред.) Атлас плодов. – С-Петербург, 1906. – 589 с.
- Hupel, A. W. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. II Bd. – Riga, 1777. – 544 + 84 S.
- Jaama, A. Ajaloolisi andmeid puuviljanduse arengust Eestis. – Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. – V kogumik. – Tln., lk. 49...67, 1985.
- Kask, K. Eesti puuvilja- ja marjasordid. – Tln., Valgus, 1984. – 208 + 16 lk.
- Kask, K. Õunasort 'Tiina'. – Sotsialistlik Põllumajandus, nr. 4, lk. 182...184, 1975.
- Kask, K. 'Yellow Transparent' apple. – Fruit Varieties Journal (USA), No. 2, p. 82...83, 1987.
- Kask, K. Eestis kasvatamiseks soovitatud (rajoonitud) suvi- ja sügisõunasordid. – Agraarteadus, nr. 3, lk. 310...327, 1990.
- Kask, K. Eestis kasvatamiseks soovitatud (rajoonitud) taliõunasordid. – Agraarteadus, nr. 1, lk. 60...72, 1991.
- Moskalenko: Москаленко Т. 'Суйслепп' – исходный сорт в селекции яблони в Сочи. – Сорта плодовых и ягодных культур в Эстонии. – Научные труды ЭНИИЗИМ LXI. – Таллинн, с. 13...18, 1988.
- Mägi, E., Õunapuu. – Tln., 1975. – 280 + 16 lk.
- Siimon, A. Eesti NSV väljapaistvate mitšuurinlaste töö tulemusi puuviljanduse alal. – Tln., 1952. – 56 + 19 lk.
- Siimon, A. Eesti NSV kohalikud külmakindlad puuviljasordid. – Tln., 1955. – 56 + 31 lk.
- Toomessalu, A. Tuulik, kadakas ja leib. – III valimik korrespondentide murdetekste. – Tln., 1969. – 264 lk.
- Univer, T. Õunasort 'Karksi renett'. – Sotsialistlik Põllumajandus, nr. 4, lk. 182...183, 1974.
- Univer, T. 'Koit', üsna külmakindel õunasort. – Sotsialistlik Põllumajandus, nr. 19, lk. 743...744, 1981.
- Viires, A. Puud ja inimesed. – Tln., 1975. – 160 + 48 lk.

ESTONIAN APPLE CULTIVARS

K. Kask

Summary

The inventory of the apple cultivars Estonian origin include the cultivars which have the author's certificate and also these which are appreciated in other ways: for example included into the list of apple cultivars are those officially recommended for growing in Estonia, or officially taken for testing in state cultivar testing farms. There are, of course, some doubts about the Estonian origin of some cultivars. These are marked in the summary with an asterisk. Many cultivars have importance only from an historical viewpoint. The more valuable cultivars are underlined.

The full list of Estonian apple cultivars includes the following 35 cultivars: 'Aamisepp 14', 'Aia Ilu', 'Banaanõun', 'Eleegia', 'Eva Kuld'*, 'Kaja', 'Karksi', 'Kiir', 'Koidurennett', 'Koit', 'Krameri Tuviõun', 'Lemmikõun', 'Maimu', 'Meelis', 'Paide Taliõun', 'Polli Kaunitar', 'Põltsamaa Taliõun', 'Raeda 1003', 'Raeda 1048', 'Raeda 1076', 'Raeda Suviõun', 'Rusikaõun', 'Roogoja', 'Sidrunkollane Taliõun', 'Suislepp', 'Sõstraroosa', 'Sügisdessert', 'Talipirnõun'*, 'Tallinna Pirnõun', 'Talvenauding', 'Tellissaare', 'Treboux Sämling', 'Tiina', 'Vahur' and 'Vambola'.

The oldest Estonian apple cultivars 'Suislepp' and 'Tallinna Pirnõun' ('Revalischer Birnappel') were already known in the 18th century. Two cultivars, 'Treboux Sämling' and 'Paide Taliõun', were bred in the second half of the 19th century. More than half of the cultivars originated from amateur breeding. At the beginning of the state breeding programme in 1945, Doctor of Agr. Aleksander Siimon had bred 15 apple cultivars. The most widespread Estonian cultivars outside Estonia at the present time are 'Põltsamaa Taliõun', 'Suislepp', 'Tallinna Pirnõun', 'Talvenauding', 'Tellissaare', 'Treboux Sämling', and 'Tiina'.

The better cultivars of Estonian origin contain soluble juice dry matter from 11 % up to 13.6 % (the best are 'Paide taliõun', 'Põltsamaa Taliõun' and 'Talvenauding'); acid content varies from 0.33 % ('Tiina') and 0.42 % ('Krameri Tuviõun') up to 0.9 % ('Karksi', 'Talvenauding') or even more ('Aia Ilu' 1 %), range from 0.65 % to 0.8 %. Sugar content is from 8.3 % up to 9.4 % ('Treboux Sämling'), 9.6 % ('Põltsamaa Taliõun'), 9.8 % ('Suislepp'), 10.6 % ('Sõstrarooosa') or 11.9 % ('Eva Kuld'). The vitamin C content of most cultivars varies from 15 to 18 mg per 100 g, while 'Tellissaare' averaged 26 mg vitamin C per 100 g of fruit.

The best for eating are 'Eva Kuld', 'Kaja', 'Karksi', 'Kiir', 'Koit', 'Põltsamaa Taliõun', 'Suislepp', 'Sõstrarooosa' (sweet), 'Sügisdessert', 'Tallinna Pirnõun' (sweet), 'Talvenauding', 'Tellissaare', 'Treboux Sämling' and 'Tiina' (sweet).

'Karksi', 'Koidurennett' (especially good), 'Krameri Tuviõun', 'Meelis', 'Põltsamaa Taliõun' (especially good), 'Talvenauding', 'Tellissaare' and 'Treboux Sämling' are suitable for juice making.

The best for compote are 'Aia Ilu', 'Karksi', 'Talvenauding' (unfortunately ribbed) and 'Treboux Sämling'.

ЭСТОНСКИЕ СОРТА ЯБЛОНИ

К. Каск

Резюме

В статье рассмотрены все 35 сортов яблони эстонского происхождения, имеющие авторское свидетельство или получившие официальное признание другим путем, например включением их в список рекомендуемых для выращивания в Эстонии сортов, хотя бы на непродолжительное время. Некоторые сорта были официально включены в государственное сортоиспытание, но не получили в дальнейшем районирования. Эстонские сорта следующие (более ценные подчеркнуты): 'Аамисепа 14', 'Айа Илу', 'Банааныун', 'Элегия', 'Эва Кулд', 'Кая', 'Каркси', 'Кийр', 'Койдуренет', 'Койт', 'Крамери Тувиуун', 'Леммикюун', 'Майму', 'Меэлис', 'Пайде Талиуун', 'Полли Каунитар', 'Пылтсамаа Талиуун', 'Раеда 1003', 'Раеда 1048', 'Раеда 1076', 'Раеда Сувиуун', 'Русикауун', 'Роогоя', 'Сидрунколлане Талиуун', 'Суйслепп', 'Сыстаррооза', 'Сюгисдесерт', 'Талипирныун', 'Таллинна Пирныун' ('Грушовка Ревельская'), 'Талвенаудинг', 'Теллиссааре', 'Сеянец Требу', 'Тийна', 'Вахур' и 'Вамбола'.

Лучшие эстонские сорта яблони содержат растворимое в соке сухого вещества 11...13,6 % (более высокое содержание сухого вещества характеризует сорта 'Пайде Талиуун', 'Пылтсамаа Талиуун' и 'Талвенаудинг'): содержание кислот варьирует от 0,33 % ('Тийна') до 0,9 % ('Каркси', 'Талвенаудинг') или даже больше ('Айа Илу' – 1%), однако у большинства сортов оно бывает 0,65...0,8 %. Содержание сахаров варьирует у большинства сортов от 8,3 до 9,4 %, однако в ряде сортов оно выше ('Пылтсамаа Талиуун' – 9,6 %, 'Суйслепп' – 9,8 %, 'Сыстаррооза' – 10,6 %, 'Эва Кулд' – 11,9 %). Если содержание витамина С в большинстве сортов 15...19 мг%, то у 'Теллиссааре' оно 26 мг%.

Наилучшими десертными сортами являются 'Эва Кулд', 'Кая', 'Каркси', 'Киир', 'Койт', 'Пылтсамаа Талиун', 'Суйслепп', 'Сыстаррооза', (сладкий), 'Сюгисдесерт', 'Таллинна Пирныун' (сладкий), 'Талвенаудинг', 'Теллиссааре', 'Сеянец Требу' и 'Тийна' (сладкий).

Для изготовления сока подходят 'Каркси', 'Койдуренет' (особенно хороший), 'Крамери Тувиун', 'Меэлис', 'Пылтсамаа Талиун' (особенно хороший), 'Талвенаудинг', 'Теллиссааре' и 'Сеянец Требу'.

Для изготовления компота лучше всего подходят сорта 'Айа Илу', 'Каркси', 'Талвенаудинг' (однако ребристый) и 'Сеянец Требу'.